

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

A „Politikai propaganda és társadalom” című blokkunkat
 Koltai Gábor és Ring Orsolya szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Mantuano Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

nka

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: 1952. május 1-jei felvonulás az Andrássy (Sztálin)
 úton (Fortepan, 16761 / Magyar Rendőr)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.03>

TARTALOM

POLITIKAI PROPAGANDA ÉS TÁRSADALOM

Pap Milán	A párttag élete. Személyes életvitel mint propagandaforrás a <i>Pártélet</i> 1956-os számaiban	5
Tóth Judit	„A falun teljes erővel dúl az osztályharc, s még nem dőlt el, hogy ki-kit győz le.” Az 1949-es választások hatása az agrárpropagandára	27
Somogyi László	Civil internáltak megjelenítése az I. világháborús magyarországi sajtópropagandában	49
Domokos Mariann	Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon. A <i>Históriák, Nóták</i> a művelődés és a politika szolgálatában	73
Hőnich Henrik – Nagy Ágoston	Társadalomszemlélet és politika a napóleoni háborúk magyarországi katolikus zászlószentelő prédikációiban	94
Kiss László	A humor mint a közpolitika tükre. A <i>Ludas Matyi</i> propagandatevékenysége 1945–1990 között	121

KÖNYVEK

Rigó Máté: Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelté át a polgárság az első világháborút?

– Ordasi Ágnes

145

Wettstein Domonkos: Balatoni építészet. Stratégiakeresés
a huszadik században.

– Zubek Károly 151

Huhák Heléna: Agitátorok. Kommunista mozgósítás
a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953).

– Suhajné Szoka Margit 155

Simon Katalin: A kocsmáktól a fogadóig. A vendéglátás
keretei és története Óbudán 1848 előtt.

– Gyönki Viktória 158

Szerzőink 162

Contents 164

Abstracts 166

Társadalomszemlélet és politika a napóleoni háborúk magyarországi katolikus zászlószentelő prédikációiban*

A bonapartista Berzeviczy Gergely az 1809-es osztrák–francia háborút követően úgy látta, Napóleonnal szemben Magyarországon egységfrontot alkotott az udvar, a nemesség és a katolikus klérus. Míg a protestánsokat nem ragadta el a közhangulat, addig a katolikus egyház „uszított” a szószelekről, „keresztes háborút” hirdetett, püspökei Franciaország és vezetői „teljes megsemmisüléséért” imádkoztak. Állítólag ő maga is hallotta, ahogyan katolikus papok arról prédikáltak, hogy a franciák hadi sikereinek oka Napóleon Belzebubbal kötött szövetsége, ami ellen mindenkinek, minden eszközzel harcolnia kell.¹ A lutheránus Berzeviczy nem volt elfogulatlan szemlélő, de tapasztalatai így is egy általánosabb jelenségre mutatnak rá: a katolikus klérus és a prédikációk háborús időszakokban játszott szerepére.

A háborúk, hogy ne minősüljenek indokolatlan erőszaknak, hagyományosan morális és vallási legitimációra szorultak, amire a keresztény teológia az „igazságos háború” (*bellum iustum*) elméletét dolgozta ki. A „háborús prédikációk”, a papságnak az erkölcsi és spirituális útmutatáson keresztül a hívekre gyakorolt befolyását tekintve, értékes forrásai a konfliktushelyzeteket átélő társadalmaknak.² 1789–1815 között a vallás Franciaországban és Európa-szerte is jelentékeny szerepet kapott az ellenforradalmi agitációban, de vitatott, hogy a vallásos kifejezőmód mögött milyen kombinációja húzódott a társadalmi-politikai érdekeknek és a spirituális-eszmei okoknak. A vallásos motívumok gyakran összefonódtak a kollektív identitásról, különösen a hazáról és nemzetről szóló beszéddel.³ A vallási fogalmiság már jóval a modernitás előtt is szakrális minőséget adott a területiális hazáért (*patria*) folytatott küzdelemnek. A modernitásban azonban a nemzethez tartozás tudata ideologikus jelleget kapott, amely sajátos választ nyújtott a hagyományos vallási jelentésrendszer válságára: az ősi történeti közösségként felfogott nemzet

* A tanulmány írásakor Nagy Ágoston a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban, illetve a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-II-NKE-123 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásában részesült, valamint mindkét szerző *A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II.* című, K143 017 számú NKFI kutatási projekt kutatója volt.

¹ Poór 2010: 477–479.

² Gilles–Lux–Sterritt 2009: vii–xi.

³ Blanning 1985: 195–202, 207–208.

a – részben vallási – hagyomány és a modernitás értékeit szintetizálta.⁴ Ez Magyarországon majd a 19. század közepén, a politikai romantika áttörésével válik a politikai diskurzus uralkodó paradigmájává, ugyanakkor már az általunk vizsgált katolikus zászlószentelő prédikációkban is kimutatható, hogy a hagyományos keretek között bizonyos modern elemek is megjelennek.

A vallásos motívumok és a kollektív identitás elsődleges referenciapontjairól, a hazáról és a nemzetről való beszéd összefonódásának jelenségre különösen erőteljes formában érhető tetten a Habsburg Birodalomban, ahol a katolicizmus az államvallás szerepét játszotta, a császár-király pedig a hagyományos európai világregend, az Istentől adott monarchikus hatalom és a kereszténység oltalmazójaként lépett fel. Ausztriában főként az 1809-es háború mozgósítási kísérlete során jelentek meg a háború vallási igazolása mellett nagy súllyal a patrióta-nemzeti elemek. Poroszországban az 1813–1815-ös „felszabadító háborúk” idején fonódott össze a pietista gyökerű patriotizmusfelfogáson keresztül a német nemzettudat és a lutheranizmus.⁵ A kompozit Habsburg Birodalomban sajátos helyet foglalt el a felekezeti sokszínű, erős rendiséggel bíró Magyarország, ahol a francia háborúk korában (1792–1815) az egyházak kiemelkedő, de korántsem azonos intenzitású szerepet játszottak a háború nyilvános értelmezésében és társadalmi kommunikációjában. A forradalom antiklerikalizmusától, majd Napóleon hódításaitól az állammal és a hagyományos renddel szorosan összefonódó római katolikus klérus érezhette magát a leginkább fenyegetettnek. Ahogyan Kardoss János palánki káplán egyik 1809-es prédikációjában fogalmazott: „Az Oltárok és Templomok, a’ Lelki-Pásztorok, és maga a’ Hit, és minden – veszedelemben forog; mivel ezen telhetetlen ellenség előtt semmi sintsen bátorságban.”⁶ A túlnyomóan iskolázatlan tömegekre irányuló kommunikáció elsődleges színterét a szószék, médiumát pedig az egyházi beszédek képezték, melyek fontos szerepet kaptak a háborús propagandában is.

A hagyományos rendet megvédeni hivatott ellenforradalmi irányultságú, spirituális és ideologikus megnyilvánulások mellett – legalábbis katolikus oldalról – a felvilágosodás recepciója, ha védekező, negatív formában is, de gyökeresen átformálta az egyházi beszéd nyelvét és retorikáját.⁷ Egyfelől világi tartalmak szivárogtak be a vallási nyelvbe, másfelől a politika és a háború fogalmisága, illetve a kollektív identitásokról való beszéd szakrális elemekkel töltődött fel. Az egyház által használt nyelvezet átalakulása a vallásos és egyre inkább modernizálódó nemzeti dimenziók kölcsönös egymásra hatásának, fokozatos egymásba olvadásának folyamatával szoros kölcsönhatásban zajlott le.

A politikai jellegű prédikációkban a szekuláris politikai és erkölcsi argumentáció esetenként a hagyományos „rendi norma” (Tóth Zoltán) modernizálódó hazafias-nemzeti tartalmakkal való feldúsulásához, egyes kulcsfogalmainak

⁴ Hutchinson 2017: 9, 51.

⁵ Graf 1984; Hagemann 2002: 143–148.

⁶ Kardosch 1809a: 4.

⁷ Lukácsi 2013: 30–31, 123.

redeszkripciójához is hozzájárult. A politikai diskurzustörténet és a prédikációkutatás összekapcsolására a finn Pasi Ihalainen munkája szolgáltat követendő példát, amely svéd, angol és holland korpuszon mutatta be, hogy 1685 és 1772 között miként fogták fel a nemzeti identitást a protestáns ún. állami vagy politikai prédikációk.⁸

Dolgozatunkban egyetlen szövegtípussal, az ún. zászlószentelőkre készült magyarországi római katolikus prédikációk – feltehetően nem teljes – nyomtatott korpuszával foglalkozunk. Ezek többsége a politikai jogokkal és öntudattal bíró, nagy arányban alfabetizált rendi közösségek, a nemesség és a szabad királyi városok „régii polgársága” által kiállított sajátos védelmi intézmények, a nemesi felkelés (*insurrectio*) és a polgárőrségek⁹ egységei előtt hangzott el.¹⁰ Korszakunkban a felkelést négyszer szólították fegyverbe (1797, 1800, 1805, 1809), de csak az utolsó alkalommal vetették be.¹¹ A polgárőrségek szervezését – bár helyenként működtek hasonló testületek – 1805-ben rendelték el opcionálisan, 1808-ban kötelezően.¹² Ilyen beszédek rendszeresen tartottak a császári-királyi reguláris, köztük a magyarországi kiegészítésű, magyar gyalog- és huszárezredek előtt is, de nyomtatott példát csak az ezek keretei között szervezett, korlátozott szolgálati idővel felállított csapatok, az 1813-as „velita” lovasság és a negyedik gyalogzászlóaljak előtt mondott prédikációkra találtunk.¹³ Korpuszunk így 1806 és 1814 között megjelent nyomtatványokból áll, amelyek sűrűsödési pontja 1809–1810-re esik.

Elsőként felvázoljuk a katolikus papság szerepét a hivatalos háborús kommunikációban, majd a szimbolikus-rituális kommunikáció szempontjából bemutatjuk a zászlószentelőket, a háborúhoz kapcsolódó egyházi beszédek és ezek altípusát, a zászlószentelő prédikációt, valamint az általunk vizsgált korpuszt. Ezt követően történeti szemantikai szempontok alapján elemezzük a szövegeket, mindenekelőtt a kollektív identitással kapcsolatos társadalmi-politikai tudásra és fogalmakra tekintettel.

⁸ Ihalainen 2005.

⁹ Korabeli elnevezései németül: *Bürgergarde*, *-miliz*, vagy *-corps*, magyarul: „polgár katonaság”. Vö. Molnár 1992.

¹⁰ Számunkra itt a normatív tartalmak az érdekesek, így kevésbé lényeges, hogy az inszurrekciókban nem-nemesek tömegei, illetve a polgárőrségekben polgárjoggal nem rendelkező városiak is szolgáltak.

¹¹ 1813-ban az uralkodó rendeletben szólította fel a megyéket az inszurgens nemesség gyakoroltatására, de az október 16–19-i győztes lipcsei csata után ezt rögtön be is szüntette.

¹² Részletesen: Molnár 1992.

¹³ Az 1813-as újszerű velitaosztályokat (*velites*) a huszárezredek keretei között, az arisztokrácia, a megyék és szabad királyi városok felajánlásaiból (*subsidiium*) szervezték meg. 1813 szeptemberében rendelték el a magyar gyalogezredek negyedik zászlóaljainak felállítását is. Ezeket az alakulatokat a háború végével feloszlatták. Nagy-L. 2013: 83–87, 206–207, 374.

HÁBORÚS PRÉDIKÁCIÓK

Szószerék és háború

A megyei és városi hatóságok a kormányzat és a saját rendelkezéseik végrehajtása, a hivatalos üzenetek közvetítése során belső apparátusuk mellett nagymértékben támaszkodtak a külső hivatalviselőnek tartott alsópapságra. Az egyháziak a kivételes alkalmak és a hétköznapiak során is jelentős részt vállaltak a háború mint krízishelyzet társadalmi értelmezésében csakúgy, mint az adott rendi, lokális közösség igényeihez szabott, hazafias-nemzeti tartalmakat közvetítő propagandában. A prédikációk a hivatalos és félhivatalos propaganda összetett rendszerébe ágyazódtak, ám szerzőik széles körű autonómiával bírtak. A szószeréket és az egyházi beszédeket régóta használták kormányzati célokra, köztük háborús mozgósításra is, a vizsgált időszakban elsősorban az jelentett médiatechnológiai újdonságot, hogy felhasználásuk már rendszerszerű jelleget öltött.¹⁴

A korszakban az oralitás szerepe igen jelentékeny, bizonyos szegmensekben szinte kizárólagos volt: az illiterátus tömegek csak élőszóban tájékozódhattak a hivatalos rendelkezésekről, melyeket a helyi közösségekben élvezett tekintélyükkel élve a papság és a polgári tisztviselők közvetítettek. Az 1809. június 14-i győri ütközetet követően például Veszprém megye a nádor parancsát a szétszéledt felkelők összegyűjtésére a szolgabírák mellett „a’ Helybéli Plebánusok, és Prédikátorok által is, a’ Predikáló székekből [...] Közönségessé tetetni” rendelte,¹⁵ és azzal fordult a veszprémi püspökhöz, hogy utasítsa plébánosait, hogy „nem csak a prédikáló székből, hanem azon kívül is” szóljanak az érintettekhez, hiszen „a lett hitnek szentsége a legerősebb kötél, mely őket zászlójukhoz szorítja és kiki lelki attyának, tanétója által leginkább meggyőződtetik”.¹⁶ A köznép meggyőzésére irányuló prédikációk legalapvetőbb funkciója az istenfélelem és az alattvalói lojalitás megerősítésével a társadalmi stabilitást biztosító „konformista attitűdök” kialakítása volt.¹⁷ Ez különösen a társadalmi feszültségekkel terhelt vidékeken volt fontos, amit jól példáz az az 1809-es eset, amikor a cári beavatkozásról terjedő híresztelések kapcsán a szász Köhalomszékből „egy Oláh Pap szép prédikációt tartott volna, ’s intette ostoba hallgatóit hogy hűségesek legyenek, ’s a’ Muszkának ne hidjenek”.¹⁸

A birodalom más részeiben, hasonlóan a *Landwehr* felállítására már 1808 nyarától folytatott agitációhoz¹⁹, a szószeréki hivatalos propaganda másik szint-

¹⁴ Vö. Hagemann 2002: 143.

¹⁵ MNL VeML IV.1.a. 1809. június 18. 94. sz. 254.

¹⁶ Veress 1987: 183–184.

¹⁷ Vö. Burke 1991: 94.

¹⁸ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferencnek, Oláh-Andrásfalva, 1809. július 14. Kazinczy 1890–1960: VI. 453.

¹⁹ Kibocsátottak egy körlevelet, amely szerint a papságnak nyilvános tanításokon és prédikációkon keresztül kellett a köznepet – főként a helyben befolyásosabb személyeket – együttműködésre serkentenie. Zehetbauer 2017: 130–140.

jét jelentette a toborzást szolgáló, praktikus-ideologikus üzenetek közvetítése. Amikor 1809 nyarán az uralkodó újabb újoncokat követelt,²⁰ Bihar megye azt rendelte, „hogy ezen serkentő Meghívás valamint Szolgabíró Urak, úgy minden Hit Sorosinak Lelki-Pásztorai által is a' Prédikáló-Székből hirdettessen ki a' Nép előtt, sőt hogy az ehez alkalmaztatott Prédikációk által is buzdíttasson a' Lelki-Pásztorok által”.²¹

A hivatalos befolyásolás absztraktabb, spirituális formáját jelentették a központilag elrendelt és a törvényhatóságok által végrehajtatott nyilvános közimádások: „közönséges könyörgések” a fegyverek szerencséjéért, illetve „hálaadó ajtatosságok” a győzelmek és békekötések alkalmából. 1809. május 7-ére például I. Ferenc, hogy „az Isten Fegyverünket e hadban szerentséltesse” kilenctől délig és délután háromtól hatig „közönséges könyörgéseket” rendelt el.²² A Helytartótanács az 1809. október 14-i schönbrunni békét követően utasította a megyéket, hogy a cikkelyeket hirdessék ki, egyúttal tartsanak „az ohajtott Békességnek helyre állásáért minden helyeken szokott énekes Mise által hálaadó ajtatóság[ot]”.²³ Vasban 1810 elején a háborúból visszatért felkelőket megszemlélték, majd a szombathelyi plébános „egy ékes beszédben” köszöntötte őket, és „a' Vármegye Nevével az általa mutatott hivséget, bátorságot, és hazafiságot meg köszönte”. Utána a főjegyző felolvasta a nádor levelét, majd „a' békességnek Szerentsés helyre állása miatt a' Nagy Templomban Te Deum Laudamus, a' meg holt Nemes fell Kelőkért pedig halottas Mise tartatott”, utána a csapatok feloszlottak.²⁴ *Te Deum*okat kellett tartani a jelentős győzelmek, például az 1813. október 16–19-i lipcsei csata után is.

A háborús beszédek többsége ún. politikai prédikáció volt, mely az évente vagy rendszertelenül ismétlődő, ünnepélyes politikai alkalmakhoz kötődött.²⁵ Kardoss János egyik beszédében például nyíltan kifejezte, hogy az felsőbb utasításra született: „Illy serkengetésre Elöljáróimtól ösztönöztetvén, azt tisztem szerént tellyesítem!”²⁶ Egy részük az egyházi év rendjébe illeszkedett, közülük a Szent István-napi beszédek „állami” jellege volt a legerősebb. Az egyetlen rendszeres – felekezeti színezetű – állami ünnepség eminens alkalma volt a szakralizált hivatalos legitimációs ideológia és a helyes alattvalói magatartás normái közvetítésének. A háborúk egyházi rítusokkal összekapcsolódó szertartásrendjének rendszeressé váló alkalmi számos „környülállásokhoz alkalmaztatott” prédikációtípust termeltek ki. A csapatokhoz intézett egyházi beszédek közül a táborozások alkalmával és az ütközetekhez kapcsolódóan a tábori káplánok által mondott intő-buzdító tábori és zászlószentelő prédikációk a legfontosabbak. Az inszurrek-

²⁰ MNL VeML IV.1.a. 1809. július 27. 284. sz. 329.

²¹ N. N. 1809e: [3].

²² MNL VeML IV.1.a. 1809. április 27. 52. sz. 160.

²³ MNL VeML IV.1.a. 1810. január 12. 1–2. sz. 2–3.

²⁴ MNL VaML IV.1.a. 1810. január 8. 14. sz. 744–745.

²⁵ Vö. Ihalainen 2005: 25–30.

²⁶ Kardosch 1809a: 5.

ció és a polgárőrségek zászlószentelési beszédeit általában a helyi papság képviselője tartotta, a szentelést és a miséztetést viszont már egy tekintélyesebb egyházi személy – gyakorta a püspök – celebrálta. A magasabb állami-katonai célokat szolgáló liturgikus alkalmak lehetőséget nyújtottak más alkalmi prédikációtípusok, mint például a győzelemért fohászkodó, illetve a győztes csatáért (lipcsei csata) vagy a békéért hálát adó beszédek elmondására is.

A zászlószentelés

A háborús mozgósítás legfontosabb szimbolikus-rituális cselekvésformája az egyetemes európai katonai kultúra részét képező zászlószentelés (*Fahnenweihe*), melynek egymáshoz hasonló, de nemzeti és felekezeti jellegzetességeket is hordozó változatai alakultak ki.²⁷ Ez egy olyan, világi (katonai) és vallási-liturgikus elemeket ötvöző, nyilvános, ünnepélyes rítus,²⁸ melynek során egy zászlót vagy standardot felszentelnek,²⁹ majd valamely katonai egység számára ünnepélyesen átadnak, egyházi részről általában prédikáció és ünnepi mise kíséretében. Ezek a rítusok Magyarországon katonai-állami vagy rendi autonómiákhoz és közösségekhez kötődtek. A rendes hadsereg ezredeinél új zászló adományozásakor az álmórhelyen került rájuk sor, és ez a hosszú szolgálati idő során kialakuló testületi szellemet (*esprit de corps*) erősítette. Az ideiglenesen, rövid szolgálati idővel felállított, reguláris keretek között szervezett alakulatok (veliták, negyedik zászlóaljak) esetében az újoncokat az ezrekhez kellett kapcsolni, a rítusokon és prédikációkon keresztül kialakítani bennük az ezredidentitást (például az ezredtörténet, csaták és hősök katalógusának felidézésével).³⁰ Az irreguláris egységeknél (inszurrekció, polgárőrségek) a testületi identitást egyúttal a kiállító rendi közösségek értékeihez kellett kötni.

A zászlószentelés a nemesi felkelés és a polgárőrségek mozgósítása során gyakorta a hadiszemlékkel (mustra) együtt, egy – akár többnapos – komplex ünnepségbe illeszkedett, melynek kulcsmozzanata a zászlóra tett eskü volt. Járulékos elemek is megjelenhettek, mint a világi intő-buzdító beszédek, katonazene, dízsörtűz, díszlakoma stb. Az ünnepi eseménysorban az uralkodó társadalmi-politikai rendet inszcenáló ceremoniális és reprezentációs elemek mellett megjelentek az átmeneti rítusok mozzanatai is, melyek végigkísérték a státusváltozást, az átmenetet

²⁷ Itt kizárólag csak a katonai jellegű rítusokkal foglalkozunk, de számos civil testület is tartott zászlószentelést.

²⁸ A „rítus” igen terhelt fogalmához Barbara Stollberg-Rilinger definícióját vettük alapul: „Szűkebb értelemben *rítus*nak egy emberi cselekvéssort nevezünk, amelyet a külső forma standardizációja, az ismétlés, az előadásjelleg, a performativitás és a szimbolicitás jellemez, és amely alapvető társadalmi struktúráképző hatással bír.” Stollberg-Rilinger 2013: 7–17, az idézet: 9 (kiemelés az eredetiben). (Itt és a továbbiakban minden német szöveget a saját fordításunkban közlünk – a szerzők.)

²⁹ A standard (*Standarte*) a lovasság zászlaja. A megkülönböztetés a vizsgált nyomtatványok közül csak egyben szerepel: Berghofer 1810.

³⁰ Vö. Tángl 2016: 670–672.

a civilből a katonai (jellegű) állapotba. Az eskü jogi rítus: kötelességeket állapít meg, és a polgári alól a katonai joghatóság alá helyezi az érintetteket. A zászlószenteléseket nemcsak a császári-királyi hadsereg rítuskészlete, de a megyék inszurrekcionális (és ceremoniális banderális), illetve a városi polgárőrségek ünnepkultúrája – szaggatottsága dacára – is áthagyományozta. 1797-től 1813-ig a megyei mozgósítások szinte rendszeresültek, lehetővé téve, hogy az újabb ünnepek koreográfiájukban már kortárs mintákhoz nyúljanak. Az ünnepekről való tudás áramlásának fő csatornáit a személyes tapasztalatok és az újságok voltak.

Az ünnepélyes rítus elemei és koreográfiája jól szemléltethető a Pest városának 1809. szeptember 17-i, vasárnapi zászlószentelőjéről szóló tudósítás alapján. Az eseményen Boráros János ezredeskapitánnyal, korábbi főbíróval az élen három zászlóaljnyi gyalogság és egy lovasszáhad vett részt, köztük német és magyar alakulatok. A csapatokat ezredesük a főutcákon át a piacra vezette, melynek három oldalán polgárőrök sorakoztak, „a Nézők pedig nemcsak tömötten a földet, hanem a négy oldalon álló ékes épületek ablakait is el lepték”. A negyedik oldalon állt az oltár, vele átellenben egy sátor. A csapatok előtt két oldalról székeket helyeztek el, amelyeken délelőtt tíz órakor – a város etnikai tagoltságát leképező egységek kedvéért – egyszerre kezdődött el Fejér György teológiai doktor magyar és Adam Schreier terézvárosi plébános német nyelvű prédikációja, ők „[m]ind a ketten fontosán fejtegették, és hathatósan ajánlották a Polgári kötelességeket”. Ezt a báró Perényi Károly püspök által tartott mise követte, mely alatt Haydn zenéje szólt. Ezután szentelték meg a zászlót. Az ún. zászlóanya általában egy tekintélyes férfi női hozzátartozója volt, aki gyakran az alkalomhoz illő zászlószalagot is adományozott az egységnek. Pesten ezt ekkor özvegy báró Orczy Józsefné vállalta. Ezután a zászlót a sátorba vitték, ahol „szokás szerént” a papság, a zászlóanya, „s egyéb Méltóságok” rituálisan díszes szegeket vertek a rúdjaiba, majd a csapatok megesküdtek a hozzá való hűségre és a „polgári engedelmességre”. Az ünnepséget *Te Deum* zárta, melynek végén a seregek szétoszlottak, végül a zászlóanya megvendégelte a főtiszteket. Másnap szemlét tartottak.³¹

A „megyei zászlók” készítésének első nagy hulláma az 1740-es évek felkeléseihez, a második a francia háborúk időszakához kötődött. Az inszurgens zászlók feltehetően egyben megyei zászlók is voltak, alkalomtól függően szolgálhattak katonai vagy civil célokat.³² A magyar ezredekben törzs- és ezredzászlókról, a huszárságnál osztály-, a gyalogságnál zászlóaljzászlókról, (1809-ben) az inszurrekcionál lovas ezred- és svadron- (lovasszáhad-), illetve gyalogos századzászlókról, a nagy változatosságot mutató polgárőrségeknél lovas és gyalogos századzászlókról tudunk. A zászló uralmi, egyben az adott egység, közösség identitását kifejező és erősítő jelkép, a hadizászlók továbbá területiális jogi szimbólumokat is tartalmaztak. A 19. század elején a magyar ezred zászlói az egyik oldalon Szűz Máriát, a másikon a német-római birodalmi (1804), majd a császári (1806) közép-

³¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. szeptember 20. II. 24. 181–182.

³² Ódor 1991: 20–22.

illetve kiscímert ábrázolták, melyben más tartományoké mellett az országcímer is szerepelt.³³ Az igen variabilis insurgens zászlók erősen magyar jellegűek voltak:³⁴ partikuláris megyei és országos-nemzeti szimbolikát vegyítettek, általában megjelenítették a megye- és országcímert, nemzetiesített vallási jelképeket (*Patrona Hungariae*), készítésük és szentelésük évszámát, buzdító latin vagy magyar feliratokat tartalmaztak. Hasonlóak voltak a városi közösségek motívumait használó polgárőrségi zászlók is. Felszentelhettek és átadhattak új zászlókat, de régieket is, amelyeket alkalomhoz illően felújítottak, új elemekkel ékesítettek (szegekkel, zászlóanyai és adományozói szalagokkal).³⁵ Megegett, hogy több csapat zászlóit egyszerre szentelték fel.³⁶ Ha egy ezred több megyéből származó egységekből állt, előfordult, hogy csak az egyiknek tartottak ünnepséget.³⁷ Volt, hogy a régi zászlót egyszerűen csak használatba vették, egyházi szertartásra nem került sor.³⁸

Az ünnepségek lebonyolítása a városi és megyei hatóságok, a regulárisoknál az ezred feladatkörébe tartozott. Például 1809-ben, Veszprém megyében, ahol a szentelés és a szemle együtt zajlott, amikor kiderült, hogy a svadronok számára „szükséges Zászlók hibáznának”, és újakról kellett gondoskodni. A közgyűlés megbízta a másodalispánt, hogy intézkedjen „két egyenlő vörös Zászlóknak” a beszerzéséről, „mellyeknek egyik felére Magyar Ország Czimere, másik felére pedig Boldogs[ágos] Szüz Maria Magy[ar] Ország Pátr[ónájának] képe festessenek”. A felszenteléssel Rosos Pál veszprémi püspökhöz fordultak, a zászlóanyaságra gróf Zichy Ferenc főispán feleségét kérték fel.³⁹ A megye kérte a püspököt, hogy az új zászlók, melyek alatt „attyafiai, Baráti, Religiónk, Királyunk, Hazánk, védelmére hartzolni fognak [...] fel szenteltessenek mint a régi szokas, mint az ezen zaszlok alá leteendő hit szentsége, mint azon buzgoság, hogy a fel szentelt zaszlok alatt vitezkedő seregünket az Isteni Gondviselés szerentseltesse”.⁴⁰ Mikor a szemle időpontja biztos lett, a püspökkel is tisztázták az esemény helyét és idejét.⁴¹ A rendi közösségekből kiállított csapatok szemléi és zászlószentelői a mozgósítás szimbolikus-rituális társadalmi kommunikációjának kiemelkedően ünnepélyes helyi eseményei voltak. A csoportidentitás megalkotásának és megjelenítésének eszközeiként a szervezők igyekeztek a szolidaritás érzését felkeltetni az érintettekben, egyúttal társadalmilag elhatárolni az adott fegyveres alakulatot a civilektől, az azt kiállító rendi közösséget más csoportoktól. Ennek performatív,

³³ Kerekes 1971: 90–92.

³⁴ Kerekes 1971: 86. Fejér példáján részletesen: Vitek 2009: 103–117.

³⁵ *Magyar Hírmondó* 1797. július 25. 7. 107–109.

³⁶ *Magyar Hírmondó* 1797. július 14. 4. 62–64.

³⁷ *Magyar Hírmondó* 1801. január 9. 3. 35.

³⁸ *Magyar Hírmondó* 1797. szeptember 5. 19. 312.

³⁹ MNL VeML IV.1.a. 1809. április 27. 8. sz. 143–144.

⁴⁰ MNL VeML IV.4. 1809. április 27. 8. sz. Veszprém megye Rosos Pál püspöknek, Pápa, 1809. április 27.

⁴¹ MNL VeML IV.4. 1809. április 27. 8. sz. Veszprém megye Rosos Pál püspöknek, [Pápa], 1809. május 7.

szimbolikus-rituális oldalát az ünnepség rendje, retorikai oldalát az alkalomra készített prédikációk (és egyéb beszédek) képezték.

Kováts Antal palotai plébános 1809-es, a veszprémi felkelőhöz intézett prédikációja a vallás és katonáskodás történeti összefüggéseiben reflektált a zászlók és a rájuk tett eskü hadviselésben betöltött, szakrális jellegű funkciójára. Szerinte még „a’ legdurvább, legtudatlanabb Nemzeteknél is” létezett „a’ katonai Religiónak bizonyos neme, és az Isteni tisztelet mindenkor elegyítettve volt a’ Fegyverek között”. Már a pogány rómaiak és más népek is „legszentebbnek” tartott jelképeiket hordozták seregeik előtt, majd a kereszténység felvételével Nagy Konstantin a keresztet, mint „minden Nemzeteknek győzdelmi jelét” emelte ebbe a pozícióba. A háborút teológiai kontextusba helyezve Kováts azt hirdette, az „igasságos had” és a haza védelme Isten tiszteletének egy neme, a hazafiak „szent, és elmulaszthatatlan kötelessége”. Mivel a zászlóra tett eskü szakrális jelleggel bír, megszegése nemcsak katonai fegyelemsértés, hanem „szentségtörő hitszegés” is.⁴² 1814-ben a 48. magyar gyalogezred negyedik zászlóaljának újoncaihoz prédikáló Tóth József úgy fogalmazott, hogy a háború a „világ függetlenségéért” folytatott „szent háború”, amelyben az esküszegő „Isten’ rendelkezésének áll ellene, valaki a’ Felsőségnek nem engedelmeskedik, azt híven nem szolgálja, kinek bérébe’ szegődött”.⁴³

A korpusz: zászlószentelő prédikációk

A prédikációk szólhattak általában véve az átlagos templomi közönséghez, vagy hívek valamely speciális csoportjához is, ez utóbbiak közé tartoznak a zászlószentelő beszédek is.⁴⁴ A korabeli leírásokból és kisgrafikai anyagból látszik, hogy nagyszabású ünnepségekről volt szó, melyeknek az aktorokon túl is számos szemlélődő résztvevője volt. A ceremóniákon a megyei és városi elit, a helyben állomásozó katonaság és tisztikara is képviseltette magát.⁴⁵ A peritextusokból kiderülhet, hogy az adott egység mellett mely méltóságok voltak jelen az eseményen. Ezek a prédikációk elsősorban a köznépnel magasabb műveltségi szinten álló, politikailag tudatos rendi közösség tagjaihoz szóltak, amit a beszédek hangvétele is erősített: az érzelmek mellett az értelemre apelláló érvelésük, politikai-társadalmi fogalmiságuk befogadása magasabb absztrakciós képességet igényelt.

A vizsgált szövegek brosúra formátumban, kisnyomtatványként jelentek meg, de később – gyakorlati segédletként, oktatási céllal – bekerülhettek a különféle alkalmakra mintákat szolgáltató prédikáció-gyűjteményekbe is.⁴⁶ Az elhangzott szövegek kifejezetten nyomtatásra szánt változatai peritextusaikban részletesen

⁴² Kováts 1809: 7–8.

⁴³ Tóth 1814: 8–9.

⁴⁴ Lukácsi 2013: 42–43.

⁴⁵ Lásd például: *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1806. július 12. II. 4. 32; uo. 1811. május 4. I. 36. 265.

⁴⁶ Lásd például: Fejér 1808–1811.

leírják elhangzásuk alkalmát, esetenként magyarázó lábjegyzeteket is tartalmaznak.⁴⁷ A brosúra formátumot elsősorban a résztvevőknek szánták, esetleg azon érintetteknek, akik személyesen nem lehettek jelen az eseményen. Az említett Kardoss-féle beszéd német változatán például azt is feltüntették, hogy azt „kívánságra” nyomtatták ki.⁴⁸ Ahogy a világi intő-buzdító szónoklatoknál, úgy az egyházi beszédekénél is megfigyelhető, hogy azok a nyomtatás által konkrét alkalmasszerűségüktől és lokális kontextusuktól elszakadva potenciálisan az országos diskurzus részévé válhattak.

A korpusz tíz – öt-öt német és magyar nyelvű – nyomtatványból áll, melyek feltehetően nem sokkal az elhangzásukat követően jelentek meg. Egy 1806-os (ez a zászlószentelő és az egység egyéves évfordulóját ünnepli), négy 1809-es, három 1810-es, egy 1813-as, egy pedig 1814-es. Hat a polgárőrségekhez (egy a nagyszombati „egyenruhás lövészekhez”, kettő a pesti német és magyar polgárőr lovassághoz és gyalogsághoz, egy a szegedi német lövészs századhoz, egy a német kismartoni és soproni polgárőrökhöz), kettő a felkelő nemességhez (a veszprémi lovassághoz, illetve az erdélyi Küküllő inszurgenseihez) szól. Kettő a regulárisokhoz kapcsolódik: egyet a 12. (palatinális) huszárezredben megszervezett két velitaosztály,⁴⁹ egyet a 48. (báró Joseph Simbschen) magyar gyalogezred⁵⁰ újoncainból felállított negyedik zászlóalja zászlószentelésén mondtak el.⁵¹ Az adott beszéd nyelve utal az érintett egység és kiállító közössége etnikumára, de a domináns etnikum igényeit is demonstrálhatja. A „nemzetenként” tagolódó polgárőrségek egy részénél ez a német, a pesti esetben a német és a magyar, míg az inszurgensekhez, a velitákhoz és a katonaujoncokhoz szóló prédikációknál a magyar, ami 1808-ban az inszurrekció vezényleti és szolgálati nyelve is volt (*1. táblázat*).

Szerzőiket a pesti egyetem teológiaprofesszorán, a tudós Fejér Györgyön és az erdélyi Sombori József marosvásárhelyi káplánon kívül jobbára nem tartja számon az irodalomtörténet, hivatalukról legtöbbször csak a peritextusok tájékoztatnak. Ezek szerint Johann Halász szemináriumi tanár (Nagyszombat), Tóth József papneveldei aligazgató (Győr), Kardoss János első káplán (Szeged – Palánk), Kováts Antal (Palota), Tarcsay József (Németlövő), Adam Schreier (Pest – Terézváros) és Joseph Baptist (Kismarton) plébános, Michael Berghofer pedig apátkanonok, városi plébános (Sopron) volt.

A korabeli prédikációk alapvetően erkölcsi vagy dogmatikai jellegűek voltak, de a kettő gyakorta keveredett.⁵² Az itt vizsgált szövegek az első csoportba tartoznak. Egyesek a szövegben is világosan kifejtették beszédjük célját, Johann Halász

⁴⁷ Ezek utalhatnak a szerző műveltségére, forrásaira. Tóth József például az *Österreichischer Beobachter*-ből szedte a fontainebleau-i szerződésről (1814. április 11.) származó információit. Tóth 1814: 6.

⁴⁸ Kardoss 1809b.

⁴⁹ A nádori huszárezredet 1800-ban jászkun inszurgens ezredként állították fel, majd 1802-ben regularizálták.

⁵⁰ *Militär Almanach* 1814: 168–170.

⁵¹ Vö. Nagy-L. 2013: 83–87, 374.

⁵² Lukács 2013: 54.

például egyfelől a polgáröröket figyelmeztette kötelességeikre, másfelől a többieket buzdította hasonló tettekre, illetve a belépésre az egységbe.⁵³ A peritextusok részeként a tipikus részletező címek egyszerre tartalmaztak az alkalomra, tartalomra stb. utaló tematikus és rématikus elemeket. Az utóbbiak utaltak a műfaji önmeghatározásra, egyúttal olvasási ajánlatot is tettek, általában a szövegek apelatív funkcióját hangsúlyozták: „serkentő beszéd”, a *brevitas* retorikai követelményére is utaló „rövid buzdító beszéd”, „egy szó”, de leginkább egyszerűen csak „beszéd”, „Rede”, esetleg „Anrede”, mint megszólítás, megszólító beszéd. A vizsgált nyomtatványok közül csak egynek az élén nem műfajmegjelölés, hanem a szöveg tárgya áll: „Az Igaz Vitézség...”, de ez is utal rá, hogy a szónok az érintetteket „serkentette”.⁵⁴

1. táblázat

A zászlószentelők adatai a nyomtatványok alapján

<i>szám</i>	<i>szerző</i>	<i>beosztás</i>	<i>dátum</i>	<i>hely</i>	<i>alkalom, célcsoport</i>
1.	Baptist, Joseph	győri városi plébános	1810. 08.13.	Kismarton sz. k. v.	a kismartoni (német) polgárőrség zászlószentelője
2.	Berghofer, Michael	soproni apát-kanonok, városi plébános	1810. 04.24.	Sopron sz. k. v.	a soproni (német) polgárőrség zászlószentelője
3.	Fejér György	pesti egyetemi teológiai tanár	1809. 09.17.	Pest sz. k. v., Új Piac tér	a pesti (magyar) polgárőrség zászlószentelője
4.	Halász, Johann Nepomuk	nagyszombati papnevelde tanára	1806. 06.22.	Nagyszombat sz. k. v., Szentháromság-templom	az egyenruhás nagyszombati (német) lövészereg felállításának és zászlószentelőjének évfordulója
5.	Kardoss János /Kardosch, Johann	szeged-palánki káplán	1810. 06.02.	Szeged sz. k. v.	a szegedi német lövész-század zászlószentelője
6.	Kováts Antal	(vár)palotai plébános	1809. 05.10.	Pápa	a Veszprém megyei nemesi felkelő lovasezred zászlószentelője
7.	Schreier, Adam	pest-terézvárosi plébános	1809. 09.17.	Pest sz. k. v., Új Piac tér	a pesti (német) polgárőrség zászlószentelője
8.	Sombori József	marosvásárhelyi káplán	1809. 09.01.	Dicsőszentmárton (Küküllő vm. székhelye)	a Küküllő megyei nemesi felkelők zászlószentelője
9.	Tarcsay József	németlővői plébános	1813. 12.07.	Sopron sz. k. v.	a (12.) nádori huszárezredben szervezett két veli-taosztály zászlószentelője
10.	Tóth József	győri papnevelde igazgatója	1814. 04.24.	Győr sz. k. v.	a (48.) br. Simbschen magyar gyalogezred negyedik zászlóaljának zászlószentelője

⁵³ Halász 1806: 4.⁵⁴ Kováts 1809.

TÁRSADALOMSZEMLÉLET ÉS A PATRIOTIZMUS FORMÁI

Az egyháziak szerepe a háborúban: norma és önreprezentáció

Egyes propagandaszövegek kívülről, míg maguk az érintettek belülről alkottak normatív elvárásokat arról, hogy a papság milyen szerepet töltsön be egy háborús helyzetben. Egy 1809 tavaszán az „Austriai Birodalom” népeihez intézett kiáltvány, mely a műveltebb, tehetősebb középrétegeket célozta meg, a monarchia népeinek közös ügyeként mutatta be a háborút, és az összbirodalmi patriotizmus integratív, de szegmentált társadalomszemléletének jegyében írta elő az alattvalók rendjeinek, osztályainak specifikus kötelességeit. A helyi véleményvezérek csoportjára pedig mozgósító, propagandisztikus feladatokat rótt:

„Atyák – Lelki Pásztorok – Elöljárók! Éleszsétek-fel, 's tégyetek állandóvá a' Fegyverre alkalmas Ifúságban a' bátorságot, a' jókedvet: hogy sok ezereknek, kik már az ellenséggel szembe álnak, példájokra, a' fegyver gyakorlásra jó kedvel egybe-gyűljenek, jó kedvel a' Csátára, és győzelemre honnyokból ki-száljanak.”⁵⁵

Egy hasonló hangvételű röpirat a „fejedelem és a haza szeretetének alapelveit” vázolta az egyes rendek, vagyoni és foglalkozási „osztályok”, nemi és életkori csoportok helyzetére szabott, sajátos hazafias cselekvéstípusokra nézve.⁵⁶ Eszerint az államot az a versengés teszi legyőzhetetlenné, amely a haza szolgálatában a „tanító-, tápláló- és hadakozó rend és az alattvalók minden osztálya” között zajlik. A papság feladata háború idején az imádság a fegyverek győzelméért és a hívek szakadatlan serkentése a szószékről (prédikációk által), valamint a gyóntatószékben a hadsereg támogatására. Meg kell mutatniuk az egyes rendeknek, hogy mi módon tudnak az egészhez hozzájárulni, valamint, hogy a szabadság és az alkotmány, illetve néhány életfeltétel elvesztése közül az utóbbi a kisebbik rossz. Hirdetniük kell, hogy az alkotmány függetlenségével, a vallás tisztaságával szorosan össze van kötve az erkölcsi feddhetetlenség, és ezzel a tisztelet („*Achtung*”) is, amely egy nép jólétének, erejének és létének („*Dasein*”) alapja: mindezek együtt emelkednek fel vagy buknak el. Válogatott bibliai és történeti példákon keresztül be kell mutatniuk, őseivel együtt mit tett a kiválasztott nép azért, hogy megőrizze szabadságát, függetlenségét és önállóságát.⁵⁷

A birodalmi szemléletű szövegekhez képest a magyarországi közönségnek szánt propaganda kevésbé volt rendszeres és integratív jellegű, alapvetően külön-külön szólt a rendi közösségekhez, és szabott meg számukra sajátos normákat. Egy 1809-es, a prédikációk műfaji jegyeit idéző, eredetileg németül, illetve magyar fordításban is megjelent, az osztrák propaganda szemléletéhez illeszkedő röpirat nemcsak általában határozta meg az „igaz hazafiság” követelményeit, de

⁵⁵ N. N. 1809b: [11]. Németül lásd: N. N. 1809c: 31.

⁵⁶ N. N. 1809f.

⁵⁷ N. N. 1809f: 5–6.

a háborúban érvényes, rendkívüli hivatali kötelességeket is kijelölt a papi rend számára. Eszerint a papságnak az istentisztelethez kapcsolódó külső szertartásokon túl „egész lélekkel, és tellyes buzgósággal” kell „mind szóval, mind példával” terjesztenie a lakosság körében a keresztény hitet és erkölcsöket (köztük a törvényeknek való engedelmességet), távol tartania az istentelenséget, az erkölcstelenséget és a „zabolátlanságot”. Az egyháznak a vallás, a keresztény jámborság és a hazafiság növelésére, azaz a „köz jóra” kell fordítania a vagyonát. A röpirat írója háborúk idején egyfelől világi feladatot, a patriotizmus terjesztését várta el: „*Ti Istennek Pappjai, 's Nemzetek' tanítoji!* – ébreszszétek-fel az gondviselésekre bízott népek' szívében mind szóval, mind írással, mind példával-is az igaz Hazafiúságnak tüzét!”⁵⁸ Másfelől pedig spirituális közbenjárást az osztrák háborús célok érdekében, hogy Isten „áldja-meg győzhetetlen erejével meg-szerett [sic!] Királyunknak hív, és szeretettel tellyes iparkodásait; – erősítse-meg vitézinknek bajnoki karjaikat; – Kormányozza Vezéreinknek Hadi-tudományokat; egy szóval; szentelje-meg minnyájunknak Hazafiúi szeretettel tellyes igyekezetünket”.⁵⁹

A prédikációk közvetítette szerepminták nagyjából megfeleltek a kívülről meghatározott normáknak. Fejér György többször is foglalkozott a papság rendi státusából adódó, sajátos kötelességeivel és a hívek konkrét közösségében játszott szerepével. Egy frissen fölszentelt pap újmiséjére mondott beszédében az egyháziak elsődleges kötelességét – a vallásgyakorlatot illető feladatok mellett – a köznép valláserkölcsi nevelésében és fegyelmezésében határozta meg. Eszerint az értelemre ható „iskolai nevelés és Filozofiai oktatás” mellett feladatuk, hogy rendszeresen, a tömegek sajátos helyzetére, igényeire és a körülményekre tekintettel az érzelmekre ható „buzdítás” hangján morális normákat közvetítsenek.⁶⁰ A „keresztény hazafiúságról” szóló beszédében Fejér a papság kötelességeit az országot alkotó, „szabadsággal” bíró rendek és az alkotmányon kívüli „köz rend” viszonylatában értelmezte: „Nagyságok, Urak és Papok! itt az üdő hogy kinyilatkoztassuk mi végre ruháztattunk-fel olly jeles privilegyiumokkal a' hazától 's felséges királyunktól.” A viszonyosságra épülő érvelésében a rendi kiváltságokat az legitimálta, hogy az érintetteket „hazánk' törvénye', 's fűgphetetlensége védelmére” lelkesítik. Mivel a köznép számára a kötelesség kényszerként jelenik meg, a rendek feladata, hogy példát mutassanak azzal, hogy „a' haza védelmének terhe” mint kiváltság és kötelesség rájuk hárul, megerősítve a közrendiekben az engedelmesség tudatát.⁶¹ A rendi patriotizmusnak ez a változata tehát a szabadságokkal rendelkező rendi közösségeket a háború okán egy morálisan magasabb rendű, a haza szeretetének képességével felruházott kollektívum tagjaiként kapcsolta egymáshoz, míg a köznép tömegei számára csak az egyoldalú engedelmesség kötelességét tartotta fent. Egy 1809-es inszurrekciós vers ehhez hasonlóan a prelátusoknak – más rendi közösségekkel együtt – a háborúban a társadalmi mintaadás szerepét szánta: „Ha

⁵⁸ Kiemelés az eredetiben.

⁵⁹ N. N. 1809a: 25–27, 46–47. Németül: N. N. 1809d: 30–31, 50–51.

⁶⁰ Fejér 1808–1811: IV. 214–215.

⁶¹ Fejér 1808–1811: I. 278–279.

mindenek egy lélekkel / Egyformán viselt terhekkel / Vele bálni akarnak. / Szentegyházunk' Fő-Papjai, / Országunk' fényes Nagyjai, / Fő, és alsó Rendeink, / Ti értékkel, Ti példával / Menjetelek elől fáklyával!"⁶²

Politika, legitimáció és lojalitás

A politikai jellegű alkalmakra készült prédikációk a felsőbb politikai és egyházi, illetve elvont és konkrét közösségi elvárásokra rezonáltak, de bizonyos mértékben a megszólalók saját morális és politikai felfogását is megjelenítették. Az e tágabb csoport részét képező, a kiemelt háborús-politikai rituális alkalmakon elhangzott zászlószentelő beszédek egyöntetűen a fennálló rend és hierarchia védelmében nyilatkoztak meg. Ez általában a korabeli katolikus papság alapvetően tradicionalista politika- és társadalomképével állt összefüggésben. Ugyanakkor az, hogy e hosszú távon érvényesülő tendencia milyen konkrét formákat öltött a prédikációkban, a történeti szituáció függvénye volt. A francia forradalmat, majd a forradalmi és napóleoni háborúkat a kortársak többsége szerves egészként értelmezte. Ezek a megrázkódtatások többnyire aktiválták, tovább erősítették az egyháziak eleve hagyományelvű attitűdjét. Számukra ezeknek az évtizedeknek az alapélménye a változás (a forradalmak, Európa politikai térképének és a hagyományos uralmi formáknak az átrendeződése), majd a háború eleinte közvetett és távoli, majd közelebbé, sőt közvetlenné váló tapasztalata volt. Ez elhúzódozó krízishelyzetet jelentett, amelyben az addig ismert, biztosnak hitt politikai-társadalmi-erkölcsi rend egésze (benne a katolikus egyházzal és a kereszténységgel) látszott megkérdőjeleződni, ami magától értetődően váltotta ki a védekező álláspontot.

A háborús krízishelyzet szülte rituális alkalmiságból fakadó kényszerek érvényesülését jól szemlélteti Fejér György 1809-ben, a pesti polgárőrség zászlószentelőjén tartott prédikációja.⁶³ Fejér korabeli műveiben fellelhető az afirmatív viszonyulás a felvilágosodás bizonyos irányaihoz és eszméihez,⁶⁴ ebben a beszédében azonban – utalva a francia forradalmi és napóleoni időszak politikai voluntarizmusára – a racionalista politikaelmélet és gyakorlat metsző kritikáját adja. Míg ekkori munkái egyikében az „Ész”-t magasztalta, amely egyedül felemelni képes „[g]yenge sorsából [...] királyi Rangra az Embert”,⁶⁵ addig a pesti polgárőrséghez szólva a „Plátói álomképért vagy más elmetüneményért” bármit megtenni képes „vakbúzgókodókat”, a „közjó alattomos ellenségeit” támadja, akik, mivel „a' dolog nem úgy megy, mint ők képzelődnek; a' Konstitúciónk, kormányoztatásunk nem olyan, millyent ők gondoltak ki”, titokban munkálkodnak céljaik elérésén, veszélyeztetve az ország „külső” biztonságát.⁶⁶ Ez az adott kontextusban a francia eszmék és Napóleon hazai szimpatizánsaira vonatkozott. A közjó fogalma, amely a kurrens

⁶² Hatvani 1809: [3].

⁶³ Fejér 1809.

⁶⁴ Miskolczy 2005: 167–169.

⁶⁵ Idézi Miskolczy 2005: 168.

⁶⁶ Fejér 1809: 8–9.

osztrák államelmélet közvetett recepcióján és az iskolai oktatás során elsajátított klasszikus republikánus politikai nyelv által is képviselve van a prédikációkban, legtöbbször mindenekelőtt a fennálló rend védelmére, az ennek érdekében végzett hazafias cselekvésre vonatkozó, morális normát közvetített.

Víszonylagos komplexitást mutatnak a beszédek a fennálló társadalmi és politikai rend eredetének magyarázatában. E tekintetben a szövegek közös alaprétégét az isteni elrendelés és legitimáció összefüggő elvei képviselik: a rendi mérskélt monarchia adott formájában valamiféle magasabb rend mutatkozik meg, a politikai főhatalom pedig Istentől ered.⁶⁷ Az ezt támogató referenciarendszer domináns rétegét a bibliai utalások teszik ki. A választott igehelyek egyfelől a felsőbbség és a törvények iránti lojalitás igazolására szolgálnak. Ide sorolható a Fejér György prédikációja élén szereplő, a Makkabeusok első könyvéből vett szöveg-hely (1Mak 2,50), mely a törvények oltalmazására hív fel,⁶⁸ illetve Tóth József beszéde, aki az Isten és a király tiszteletével kapcsolatban Péter első leveléből idéz (1Pt 2,17).⁶⁹ A bibliai referenciák másik csoportja a fegyveres küzdelem jogosságának igazolására szolgál. Ebben mennyiségileg és minőségileg is kiemelt szerepet játszanak a Makkabeusok két könyvéből vett igehelyek, amelyeket a beszédek szerzői az adott magyarországi kontextusnak megfelelően értelmeznek át és töltenek fel modern hazafias tartalommal. Más-más formában és a makkabeus-felkelés különböző epizódjaihoz kapcsolódóan, de ezt láthatjuk Kardoss Jánosnál (1Mak 3,58),⁷⁰ Adam Schreiernél (1Mak, 39)⁷¹ és Johann Halásznál (2Mak 5,5) is.⁷² Kardoss az 1810-es, a szegedi polgárőrséghez intézett beszédének nyomtatott változatában nyilván a polgáreskü és a zászlóra tett eskü súlyát érékeltetendő fordult ószövetségi igehelyhez (Zak 8,17),⁷³ míg mások a Zsoltárok könyvéből választottak textust.⁷⁴

Az elsősorban meghatározó zsidó-keresztény, biblikus referenciarendszer több szerzőnél természetjogi argumentációval egészül ki,⁷⁵ bizonyos esetekben szerződéselméleti mozzanatokat is találunk, illetve megjelenik az ember alkotta történelemre való hivatkozás is.⁷⁶ A természetjogi és a kontraktualista érvek kombinációja a legtisztább formában Johann Halász beszédében fordul elő. Halász sűrített, vulgarizált formában ad vázlatos képet a társadalom és az azonos értelemben használt állam természetjogból levezetett keletkezéséről. Az állam létrejöttének fő okát abban látta, hogy eredeti szabadságaik feladásával az egyének egy vezető hatalma alá rendelték magukat, amiért cserébe külső és belső biztonságot,

⁶⁷ Például: Baptist 1810: 6; Tóth 1813: 3–4, 9.

⁶⁸ „Most azért óh Fiaim! legyetek buzgó oltalmazói a ’Törvénynek!’” Fejér 1809: 2.

⁶⁹ „Az Istent féltétek, a’ Királyt tisztellyétek.” Tóth: 1814: 3.

⁷⁰ Kardoss 1809b: 3, illetve Kardosch 1809a: 3.

⁷¹ Schreier 1809: 2.

⁷² Halász 1806: 3.

⁷³ Kardoss 1810: 2.

⁷⁴ Kovács 1809: 3; Sombori 1809: 3.

⁷⁵ Például: Fejér 1809: 7; Tarcsay 1813: 7

⁷⁶ Fejér 1809: 7–8.

valamint „boldogságot” nyertek. Az ezen értékek védelmére irányuló állampolgári kötelességek, az aktív patriotizmus normája, köztük a fegyveres védelem külső veszély (háború) esetén a természetjogból következnek, amely az állami-társadalmi „kötelék” minden tagját kötelezi.⁷⁷

A beszédek gyakorlatias, propagandisztikus irányultságából adódóan – tehát, hogy bizonyos állampolgári kötelességeket igazolnak és ezek teljesítésére igyekeznek mozgósítani – a szerzők a fenti nyelvi-diszkurzív készletekből, a konkrét gyakorlati céloknak megfelelően, gyakran eklektikusan válogatnak érveket a hatalom eredetére, legitimitására és a kötelességek alapjaira vonatkozóan. Ennek jellegzetes példája Fejér György érvelése, aki a fennálló politikai és társadalmi rendet, bár bibliai utalásokkal is alátámasztva „isteni rendként” és alapvetően természetjogi keretben mutatja be, ám egyúttal a történelmi fejlődés eredményeképp létrejött, tökéletlen emberi alkotásként is, amivel szemben a forradalom és Napóleon hívei a *tabula rasa* felfogását képviselik. Fejér gondolatmenete nem egyszerű elutasításra épül, a magyar berendezkedést komparatív mezőben értékeli: mindenki csak saját „kultúrájához képest, erkölcsössége mértékében” lehet boldog, és az idegen minták sem biztosítják ezt nagyobb mértékben, ezért merő abszurditás azt feltételezni, hogy elszakadhatunk azon „koronától” és „konstitúciótól”, amelybe a gondviselés révén beleszülettünk.⁷⁸

A prédikációkban az ideális vagy optimális berendezkedést a mérsékelt monarchia és a rendi dualizmus modellje, illetve ennek a Magyar Királyságban adott formája és a rendileg tagozódó, hierarchikus, a korporatív metafora mentén elképzelt társadalom testesíti meg. A mérsékelt monarchia a korabeli rendi gondolkodásban szokásosan olyan kiegyensúlyozott politikai rendszerként jelent meg, amelyben az intézményes garanciák révén mind a központi hatalom despotikus, mind a köznép anarchikus tendenciái kordában tarthatók. A prédikációkban azonban a háborús helyzetből, az uralkodó és a rendek között a fennálló rend védelmében kialakult *modus vivendi*ből, illetve a propagandisztikus célokból adódóan a rendi dualizmus bevett modellje hangsúlyeltolódásokkal jelenik meg.

A beszédekben megfigyelhető, hogy azon a dialektikus viszonyon belül, amely egyfelől a központi hatalom és a rendek strukturális egymásrautaltságából, másfelől a birodalmi és a rendi-partikuláris horizontok különbségéből adódott, az inga az egymásrautaltság felé leng ki. A rendek és az uralkodó közti politikai alkufolyamatok belső konfliktuseleme a külső ellenség viszonylatába helyeződik át, miközben a belső viszonyrendszer tekintetében az egység és egyetértés normája kerül előtérbe.⁷⁹ A beszédek érvelése szerint az uralkodó nemcsak

⁷⁷ Halász 1806: 5, 11–12.

⁷⁸ Fejér 1809: 7–8.

⁷⁹ Például: Halász 1806: 12–13; Berghofer 1810: 13. Fejér beszéde e tekintetben is kivétel a zászlószentelő beszédek korpuszán belül, nála ugyanis a konfliktus és a válság erényképző potenciálja nemcsak külső, de az adott politikai, illetve társadalmi közösségen belüli viszonylatban is hangsúlyozódik: „A’ társoknak egymásba ütköző jussai és szükségéi viszikelő [sic!] a’ Kulturát” (Fejér 1809: 4).

elvont-intézményes szinten érdemel hűséget, de I. Ferenc személyes uralkodói és emberi minősége okán is: a regnáló király, akiben az ideális uralkodó manifesztálódik, az adott hatalmi keretek között alattvalói közjaván munkálkodik. Vele a Napóleonban megtestesített parvenü zsarnok alakja áll szemben, aki önös érdekből és kielégíthetetlen nagyravágyástól vezérelve népek sorát – közte a franciákat – hajtja igába.⁸⁰ A nemesi felkelőkhöz szóló beszédekben ugyan túltengenek a szabad és harcias nemesi önkép megerősítését szolgáló érvek, összességében ezek is illeszkednek a monarchikus lojalitás szélesebb vonatkoztatási keretébe.

A korra jellemző módon általában a prédikációkban is igen erőteljes a klaszikus republikanizmus politikai nyelvéből származó közösség- és patriotizmus-felfogás jelenléte, de ez különböző változatokban figyelhető meg. Míg a polgársághoz szóló szövegekben a természetjogi és kontraktualista alapú, iskolás felvilágosult-államtudományos paradigma hatása miatt a közösség és a hazafiság „államközösségi” jellegű felfogása, addig a nemességet és a reguláris keretek között szervezett egységeket megszólító prédikációkban az etnokulturális elemekkel feldúsuló eredetközösségi szemlélet áll előtérben.⁸¹ A beszédekben a patriotizmus referenciájaként a politikai közösség meghatározásai egyszerre absztrakt és konkrét szinten is megjelennek. Az első értelemben a vonatkoztatási keretet az országra, egyes esetekben áttételesen a birodalom egészére utaló „haza”, illetve az adott rendi közösség egésze – a nemességnél a nemzet, a polgárságnál a polgárrend – képezi.⁸² A másodikban a kollektív identitás lokális és konkrét, a területiális közjogi autonómiák határai között működő interszubjektív kapcsolatokon alapuló rendi politikai közösségei, a megye és a „szülőváros” (*Vaterstadt*) alkotják a referenciát. Végül a harmadik, a hazafiság horizontján is túllépő civilizációs referenciaszintet a Napóleon uralma alól felszabadítandó Európa képezi.⁸³

A lojalitás szintjeinek differenciált megjelenítésével összefügg a társadalom vertikális tagozódásának, az azon belüli pozíció legitimálására irányuló törekvés, ami a társadalmi egység fontosságát hangsúlyozza. A szerzők nagy erőket mozgósítanak azért, hogy bagatellizálják a létező társadalmi különbségeket, és az egyes rendi csoportok tagjainak egzisztenciális értelemben vett hasonlatosságát, sőt egyenlőségét hirdetik. Ezt egyesek újszövetségi reminiscenciákkal támasztják alá,⁸⁴ míg mások elvontabban érvelnek: például úgy, hogy a magasabb rendi státus nemcsak előnyökkel, hanem komolyabb kötelességekkel is jár, hiszen „minden rangnak, sorsnak, állapotnak van tulajdon könnyebbsége ’s terhe; haszna és baja”.⁸⁵ A prédikációk érvkészletének vizsgálata alapján jól látszik, hogy a fennálló rendet bibliai tanításokkal vagy bölcséleti érvekkel igazolni próbáló érvelések szerepe a háborús helyzetben felértékelődött. Mindennek a társadalmi kohézió

⁸⁰ Például: Fejér 1809: 10–11.

⁸¹ S. Varga 2005.

⁸² Kovács 1809: 12–13; Tárcsay 1813: 8.

⁸³ Halász 1806: 15; Kovács 1809: 9–10; Baptist 1810: 6; Berghofer 1810: 4; Kardosch 1810: 3.

⁸⁴ Halász 1806: 13–14.

⁸⁵ Fejér 1809: 5–6.

– a beszédek szóhasználatában: „egyesség”, illetve „*Einigkeit*” – hangsúlyozása volt a célja, ami a kiváltságokkal bíró rendi csoportokon belüli, az ezek közötti, illetve a társadalom egészére vonatkozó szolidaritás megteremtését és erősítését szolgálta.

Mint láthattuk, a prédikációk alapvetően védekező alapállása nem zárta ki azt, hogy nyelvükbe a felvilágosodás különböző áramlataihoz kötődő nézetek a 18. század második felétől, akár negatív formában, de beszivárognak. A vizsgált beszédekben a felvilágosodáshoz pozitív módon viszonyuló nézeteket inkább csak közvetetten, a 18. századi osztrák kormányzati, statisztikai jellegű állam- és patriotizmusfelfogás és az ehhez igazodó prédikációirodalom konzervatív-katolikus felvilágosodás-recepciójának áttételes hatásában, illetve az érvelések racionális és szekuláris jellegében fedezhetünk fel. Ez a mérsékelt felvilágosult tendencia különösen a polgársághoz intézett, leginkább német beszédekben erőteljes, míg a nemességhez, katonaujoncokhoz szóló beszédek inkább a nemzet rendi felfogásához kapcsolódó jogi-historizáló beszédmód elemeit alkalmazták.

Rendi közösségek és a „hazafias-vitézi maszkulinitás” modelljei: a nemes inszurgens, a magyar vitéz és a fegyveres polgár

A 17. század barokk prédikációival szemben, melyek a folytonos háborús állapot miatt gyakran emlegették a krisztianizált vitézi erényeket, a felvilágosodás kori prédikációk általában véve változó emberképet közvetítettek, eszményük alapvetően az állam és társadalom számára hasznosan munkálkodó, erényes keresztény polgár volt.⁸⁶ A francia háborúk idején ez újfent alapvetően változott meg. Egyfelől a hadviselés elsősorban a társadalomtól elszigetelt, hivatásos katonarend – a reguláris hadsereg – feladata lett. Másfelől azonban, a különféle rendkívüli helyzetre fenntartott rendi honvédelmi intézmények (*insurrectio*, polgárőrségek), illetve – az általánosnál jóval kedvezőbb feltételek mellett – a hadseregben való szolgálat (veliták) révén a rendi közösségek és a köznép – korábban intakt – tömegeit vonták be a fegyveres szolgálatba, ugyanúgy, mint Ausztriában a *Landwehr* (1808–1809, 1813) és a különféle önkéntes csapatok esetében. A nekik szóló prédikációk pedig általában a rendi határvonal mentén, alkalomhoz kötötten, a közösségi identitás-minták, erények és kötelességek háborús helyzetre szabott specifikus normáit, köztük a patriotizmus szegmentált felfogását közvetítették.

A továbbiakban a „hazafias-vitézi maszkulinitás” prédikációkban körvonalázódó három normatív, részben komplementer, részben versengő szerepmódljét mutatjuk be, amelyek a rendi határvonalak mentén konstruálódó csoportidentitásokhoz kötődtek.⁸⁷ Ezek egyúttal sajátos „áldozatközösségeket” hoztak létre, amelyek a katonáskodó csapatok mellett az azokat kiállító kollektívumot is magukban foglalták.⁸⁸ A nemesség és a „régí polgárság” rendi közösségei a korabeli

⁸⁶ Lukácsi 2013: 207.

⁸⁷ Vö. Hagemann 2002: 271–349 (porosz); Hagemann 2006 (osztrák).

⁸⁸ Vö. Hutchinson 2017: 50–52.

közfelfogás és a törvények szerint privilégiumaikért cserébe sajátos védelmi kötelezettségekkel tartoztak. A rendi norma az osztályozás mellett minősítette is az adott közösségeket, így sajátos védelmi intézményeiket is: gyakorlati hasznától függetlenül a rangsor csúcsán az inszurrekció állt.⁸⁹ A korszakban a nemesség katonáskodása a felkeléseken keresztül kvázi rendszerré vált. A nemesi közösség mélyen internalizálta a vitézség erényét, valamint eseti jellegű – személyesen és anyagi hozzájárulásban megnyilvánuló – honvédelmi köteleességét, és annak tudatában, hogy ez ellensúlyozza jelentős kiváltságait, kisajátította, és a rendi korszak végéig ragaszkodott hozzá.

Kováts Antal „Vitézlő Nemes Sereg”, míg Sombori József „Nemes Vitézek, Vitéz Hazafiak” formájában szólította meg az inszurgenseket, ami egyszerre utalt az érintettek rendi státusára és kombattáns jellegére, egyúttal megjelenítette a nemességhoz hagyományosan társított vitézi erényfogalmat is. Somborinál az „igaz magyarság” mindhárom attribútuma egyszerre fogalmazódott meg a nemesi-nemzeti jellegű, exkluzív honvédelmi intézményként felfogott inszurrekció kapcsán: a felkelők „[n]emzeti öltözetben, fel-fegyverkezve, édess anyja nyelvünk hangjától vezetetve” sorakoznak.⁹⁰ Az inszurgensekkel mint a nemesi nemzet (*natio, gens*) tagjaival kapcsolatban kulcsfontosságú a nemzet eredetközösségi felfogása: az Árpádtól, a honfoglalóktól való származtatás és a harcias nemzeti karakter historizált képzete (ahogy Kováts fogalmazott, a magyar „egy Nemes Lelkü, erős, hadakozó Nemzet”).

Az inszurgens nem pusztán általában a hazát és a királyt védelmezi, hanem a sajátját, ami – ahogy az ebben a típusú érvelésben a nemesség azonos a rendi országgal/nemzettel –, azonos az utóbbi fundamentumaival is: „ősi jussaival”, törvényeivel, „arany szabadságával” és polgári alkotmányával. E felfogásnak a múlt háborús tapasztalataiból alkotott alapmítosza, hogy az örökségként az utódoknak átadott országot, az alkotmányt és a nemesi szabadságot a vitéz elődök vérről és „haláluk által” tartották fenn. Ez egybefonódott a *vera nobilitas* humanista eredetű toposzának sajátos, genealogikus változatával, amely szerint a nemességet a nemességszerző vitéz elődökhöz méltó módon, haditettek által kell megerősíteni. A prédikációját a „Szabadság vagy halál!” jelszava⁹¹ köré szervező és ezekkel a szavakkal is záró Sombori szerint a (rendi) szabadság, melynek ellentéte az „alatsony” szolgaság, a legnagyobb kincs, amely többet ér a vagyonnál és az életnél is, mely szabadság nélkül csak „inség, nyomorúság”.⁹²

A klasszikus republikanizmus honpolgári erénytanában kulcsfontosságú *pro patria mori* antik eredetű toposza – melyre Sombori Horatius és Cicero kapcsán hivatkozott – erre a nemesi kontextusra adaptálva a rendi értelemben vett haza szabadságáért és boldogságáért való hősi halál. A hazáért való élet és különösen

⁸⁹ Vö. Tóth 1991.

⁹⁰ Sombori 1809: 3.

⁹¹ Kiemelés az eredetiben.

⁹² Sombori 1809: 7–10, 5, 14.

a halál nem csupán önmagában érdem és dicsőség,⁹³ hanem, ahogy azt Kováts „a Magyar névnek ditsősséget szerző” kultikus szigetvári hős, Zrínyi Miklós mintaszerű sorsának a felidézésével nyomatékosította, az utódok háláján – a kommemoráción – keresztül halhatatlanságot is biztosít az elesetteknek.⁹⁴

Sombori szerint a nemes inszurgens legfőbb katonai erényei az „egyesség” (tulajdonképpen az alakulaton és a nemesi közösségen belüli kohézió), a bátorság és a nemesen gondolkozó lélek, amely a gyávasággal és nagyravágyással áll szemben. A „férjfiaskodni” hivatott „nemes vitéz” aszimmetrikus ellenfogalma az elasszonyosodott férfi.⁹⁵ A mérsékelt, arisztokratiko-monarchikus felfogás szerint „szabad Nemzet” csak jámbor uralkodó alatt képzelhető el, a nemes legkedvesebb szabadsága így a saját királyának való szolgálat, továbbá az elvont koronaeszméhez való hűség, amelynek „minden nemessi szabadsággal bíró Magyar Polgár valóságos tagja”.⁹⁶

A prédikációkban a nemesség kiváltságaival kapcsolatban a hangsúly azok értékére és a velük járó köteleességek teljesítésére kerül. A nemesség köteles a sajátjaként felfogott, területiális-politikai értelemben vett haza védelmére, a rendi értelemben vett nemzet dicsőségének fenntartására, illetve a királyért és koronáért folytatott katonáskodásra. Kováts „tántoríthatatlan hűséget, szoros engedelmességet, rettenthetetlen bátorságot” követelt meg. Az inszurgens fontos tulajdonsága Somborinál a királyi méltóság és a rendi szabadság ellenségeivel szembeni „gyűllölség” is. A „Istenért” vívott harc elvárása csak Kovátsnál jelenik meg, de az inszurgensek Somborinál is Isten eszközei a Napóleonnal szembeni „bosszúállásban”.

A magyar ezredek kereteiben szervezett veliták („szabados Vitézek”), illetve a negyedik zászlóalj újoncai kapcsán a beszédek alapvetően a nemesi erénykatalógust, a nemzeti jellegű patriotizmus-felfogást és nemzetfogalmat terjesztik ki korlátok között a feltehetően túlnyomóan nem-nemes újoncokra, összhangba hozva ezeket a reguláris ezredek professzionális, a közös államhoz és uralkodójához fűződő katonai erényeivel. Az egységek társadalmi összetételénél fogva nem történik utalás a nemesség számára rezervált alkotmányra és szabadságra, a szélesebb vonatkoztatási keretet az országot jelentő haza és annak „közjava”, az inkluzív módon, a katonáskodáson keresztül, ideiglenes érvénnyel kitágított „magyar nemzet” képezi. A beszédekben a két magyar ezredet szokásosan „Nemes Ezered”-ként emlegetik, ami tiszteleti formulaként, átvitt értelemben az egység katonai és erkölcsi kiválóságára utal. Tóth József a rendi berendezkedés hierarchiáját és tagoltságát igazoló isteni elrendeltség természetjogi elbeszélésének keretei között adott magyarázatot a katonarend hierarchiában betöltött helyére. Eszerint minden „különös” rangnak és állapotnak megvan a maga rendeltetése, amely sajátos köteleességeket támaszt. A katonáskodók célja így „önnön magunk’ java, embertársaink’ bődögsága, és a’ köz jó’ bátorsága”, köteleességeiket a cél elérésére

⁹³ Sombori 1809: 8.

⁹⁴ Kováts 1809: 13–14.

⁹⁵ Sombori 1809: 3.

⁹⁶ Sombori 1809: 7.

megkívánt „sörénységgel” kell teljesíteniük.⁹⁷ Az újoncoktól egyfelől a hagyományos, professzionális katonai erényeket várták el, ezek az istenfélelem, az uralkodó tisztelete, a „vitéz bátorság” és a „bajnoki lélek”, a hivatáshoz való hűség, a bajtársiasság, illetve a felsőbbbségnek, a parancsnokoknak és a tiszteknek való engedelmesség, amely egyúttal Istennek való engedelmesség is.⁹⁸ Mindkét prédikációban felmerült a katonarend „civilizálásának”, azaz a polgári lakosság iránti kíméletnek a normája is. Az érintettek, szemben az élethosszig katonáskodókkal, korlátozott időtartamú szolgálatuk miatt eleve jobban kötődtek a civil társadalomhoz, és csak időlegesen szakadtak ki belőle.

Tarcsay József és Tóth beszédében az újoncok egy-egy magyar ezredben való katonai szolgálatuk révén, a katonarend tagjaiként, mint „magyarok” vonódtak be a nemeseknek fenntartott nemzet fogalmába, egyúttal részesültek annak az ősök tetteire hivatkozó hősi műtszemléletéből és vitézi erényeiből is. Ahogy Tóth fogalmaz, „azon Nagy Nemzet’ Fajzatai vagytok, mellynek katonai vitézségét tudgya a’ Világ”. Ennélfogva meg kell felelniük az „igaz” magyarság kritériumának, amely Tarcsaynál a születéstől adott uralkodóhűségben, a haza és a szülőföld „forró szeretetét”-ben áll, melyek referenciája nemzeti jellegű: a magyar király és Magyarország.⁹⁹ A keresztény (felebaráti) szeretet univerzális erénye fontos ugyan, de ezen túl, „a’ Hazának” tartoznak a „leg nagyobb szeretettel”, amely itt a magyarok „közös” hazája, „édes Anya”, amiért dicsőség meghalni.¹⁰⁰ Az újoncokat a bajtársak elvárásai mellett egyúttal a nemesi műtszemléletből származtatott dicső ősök „szentséges példája” kell, hogy ösztönözze. Ez az argumentáció nemcsak az újoncokat vontatta be az alapvetően eredetközösséggként felfogott magyar nemzet tagjai körébe, de egyúttal az érintett egységeket és az azokat fogadó császári-királyi magyar ezredeket is nemzetiesítette. Mind az inszurgensekhez, mind a katonaujoncokhoz szóló prédikációkban közös elem a háború patriotizmuson túlmutató, magasabb humanitárius-civilizatorikus missziója: egész Európa felszabadítása a napóleoni zsarnokság alól, és a béke kivívása.¹⁰¹

A harmadik, a fentiekől határozottan elkülönülő típus a fegyveres polgár szerepmmodellje. Noha a polgárőrségek hosszú hagyományokkal rendelkeztek, a korban csak helyenként, legtöbbször ceremoniális szerepben működtek, városvédelmi, közrendért és közbiztonságért felelős intézményként csak szűkebb korszakunkban tették kötelezővé a felállításukat. Ugyanakkor a korszakban a polgárőrségben vállalt szolgálat több szabad királyi városban is a polgárjog megszerzésének előfeltétele lett. Emiatt a fegyveres polgárral kapcsolatos, háborúkra applikált szerepelvárásban jóval erőteljesebb a nyílt konstrukciós elem. A polgárságnak a nemességétől eltérő erénykatalogusában, az adott város területéhez tapadó partikuláris közösségfelfogásában nyomatékosítani kellett az általában

⁹⁷ Tóth 1814: 3.

⁹⁸ Tóth 1814: 11.

⁹⁹ Tarcsay 1813: 3.

¹⁰⁰ Tarcsay 1813: 7.

¹⁰¹ Például: Sombori 1809: 10.

„test”-ként megjelenített közös haza/állam tagjaiként kijelölt helyüket, engedelmességüket a feljebbvalók felé, és legitimálni kellett a fegyveres szolgálat törvényi kötelességét is. A polgárőrségek zászlószentelőire készült prédikációkat egyfelől a közjogi autonómia kereteihez, a szülővároshoz kapcsolódó, partikuláris lokálpatriotizmus, másfelől az államközösségi-jellegű *hungarus* patriotizmus hatja át, amelyek jelentős mértékben kompatibilisek a birodalmi állampatriotizmussal. A „polgárrend” sajátos állapotára utaló rendies társadalomszemlélet mellett erőteljes a kötelességeknek a statisztikai államszemlélet hatására természetjogi és kontraktualista érvekkel operáló, illetve a klasszikus republikanizmus polgárságra adaptált változata is. Mindezt egyúttal a nemességnek és katonaujoncnoknak szóló szövegeknél jóval erősebben hatja át a „keresztény hazafiság” eszménye.

Mit jelent ez a kötelességek igazolására nézve? Fejér szerint a polgárok a természetjogi törvény és Istentől származó sajátos rendi helyzetükből adódóan különféle szabadságokat élveznek: személyük és vagyonuk szabad, megilleti őket a szabad adásvétel és költözés, sőt a „legdrágább jus”, a dietai képviselői joga is.¹⁰² A védelmi, közbiztonsági célú fegyveres szolgálatuk terhével szabadságaik élvezetért cserébe, viszonyosságon alapuló, az állam tagjaként természetjogi alapon, illetve pozitív módon, „törvényes kötelesség”-ként (1808. évi 2. tc. 13. §) tartoznak. Ezek valójában nem katonai, hanem korlátozott, területvédelmi és karhatalmi kötelességek. A polgárőrségek a helyőrségeikből távozó regulárisok bizonyos feladatait vették át: a város külső védelmét, a belső biztonság és rend fenntartását. Johann Halász szerint a polgárőrségek a közjót szolgálják, tagjaik a kötelességeiket az állam tagjaiként teljesítik. Fejér György szerint az is a feladatuk, hogy a hazát a felforgató belső ellenségektől megvédelmezzék.¹⁰³ Az előzményekre tekintettel az is hangsúlyozottan felmerült, hogy céljuk nem pusztán ceremoniális, szükséghelyzetben egyesülniük kell más polgárokkal és a hadsereggel az „egész haza” és a „saját város” védelmére.¹⁰⁴ Adam Schreier a pesti polgárőrökhöz szóló 1809-es beszédében egyenesen úgy fogalmazott, hogy a zászlóra tett eskü a polgáreskü megismétlése. Az így megújított polgáreskü ereje a polgárt az államhoz és az uralkodóhoz köti, kifejezve, hogy köteles küzdeni és meghalni is a belső biztonságért. Ezt egyrészt a politikai tárgyú prédikációkban a világi felsőbbbséggel szembeni lojalitás igazolására rendszeresen alkalmazott evangéliumi formulával igyekezett alátámasztani („[a]djátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené!”, Mt 22,21), másrészt a prédikációja élén álló ószövetségi igehely (1Mak 3,59) megismétlésével, melyet mindkét helyen a korabeli patriotizmus fogalmi keretrendszerébe transzponálva közölt: „Es ist besser im Kriege zu sterben, als unser Vaterland, und unser Heiligthum untergehn zu sehen.” Vagyis: „Jobb háborúban elesni, mint hazánkat és szentélyünket pusztulni látni.”¹⁰⁵ Ha a különböző fordításokat összevetjük egymással, látható, hogy a *Vaterland*

¹⁰² Fejér 1809: 4.

¹⁰³ Fejér 1809: 8–9.

¹⁰⁴ Halász 1806.

¹⁰⁵ Schreier 1809: 4, 6.

használata a szövegrészben egy olyan, az igehely eredeti, biblikus jelentésrétegét aktualizáló fordítói gesztusként értelmezhető, amely a hazafiság kora újkori gyökerű, de határozottan 18–19. századi fogalmi referenciáit helyezi előtérbe.¹⁰⁶

A polgárok legfontosabb erényei korlátozottak, civil jellegűek és a partikuláris városi közösséghez kapcsolódnak. Tipikus polgárerény a polgári hűség (*Bürgertreue*), a hivatali engedelmesség (az uralkodónak, az előljáróknak, a polgárörtség tisztjeinek) és a derekasság (*Biedersinn*). A polgároknak kötelességük a város „férfias és engedelmes” szolgálata, a pártoskodás mellőzése és a törvény tisztelete. Azon túl, hogy a polgár legyen becsületes, egyúttal az államban „derék hazafinak” és „igaz Kereszténynek” is kell lennie, a hazaszeretet ugyanis ebben a felfogásban – bibliai helyekkel alátámasztva – keresztény erény is. A védelmi kötelezettségét illetően bátorságra is szüksége van, elvárható tőle, hogy szükség esetén ne csupán szülővárosáért, de a királyért és a tágabb hazáért, a törvények és szabadságok, az alkotmány megoltalmazásáért is feláldozza vagyonát, életét és vérért. A klasszikus republikanizmus patriotizmusfelfogása Halásznál volt a legerősebb. Ő a rendi polgároktól elvárt „katonai szellemet” Róma paradigmatis példájával hozta összefüggésbe, ahol szerinte csak a polgárjoggal rendelkezők tartoztak védelmi kötelességgel. Érvelésében a katonai erkölcsök kikopása vezetett a Római Birodalom, valamint hasonlóan Spárta és Karthágó bukásához. Ebből következik – érvelt Halász –, hogy a polgáröröknek folyamatosan, az ellenség távollétében is gyakorlatozni kell, felkészülve rá, hogy közvetlen fenyegetés esetén az „igaz hazaszeretettől fellobbanva bátran szembe lehessen szállni” vele.

Mindegyik „vitézi-hazafias” szerepmoddellre jellemző a jelenbeli fegyveres szolgálat kötelességének historizált szemlélete, a közeli és távoli múlt különféle típusú mitizált háborús tapasztalatainak intenzív felhasználása, amelynek mintaadó, kollektív identitásképző és legitimációs szerepe lehetett.¹⁰⁷ Az önmagára *eo ipso* a nemzetiesített múlt háborúinak ágenseként, a vitézi erények hordozójaként tekintő nemesség honvédelmi kötelességeinek tudatát egyrészt a közelmúlt és a régebbi idők felkeléseire, másrészt a távolabbi múlt (a törökkel szembeni harcokra), az előidőkre (a honfoglalás korára) és a nemességszerzés genealogikusan igazolt tipikus – hadi – útjára való hivatkozás erősítette. Ennek általánosabb hozadéka a nemesség nemzetiesülő történelemszemléletének kultuszképző tendenciáiban érhető tetten, amely mind az inszurrekciós, mind a katonaujjoncokhoz szóló prédikációkra jellemző volt. A honfoglaló ősök, nemzeti királyok mellett hangsúlyosan jelent meg a „Magyar Hérók” a korszakban egyre inkább

¹⁰⁶ A Septuaginta szövegében az *ethnosz* (ἔθνος) kifejezés szerepel az adott helyen. Hogy Schreier (tőle magától eredő, vagy valahonnan átvett) fogalomhasználatának jelentőségét érzékeltessük, érdemes jelezni, hogy mind a magyar, mind a német modern bibliafordítás az eredeti görög szöveget igyekszik követni, amennyiben az *ethnoszt* a „nép”, illetve a „Volk” kifejezésekkel fordítják. A passzus a Szent István Társulat aktuális kiadásában: „De inkább elesünk a harcban, semmint tétlenül nézzük népünk és szentélyünk vesztét.” A Deutsche Bibelgesellschaft 2017-es szövege szerint: „Denn es ist besser für uns, im Krieg zu fallen, als das Unglück unsres Volks und des Heiligtums zu sehen.”

¹⁰⁷ Vö. Hutchinson 2017: 52–57.

kanonizálódó katalógusa, és a benne szereplők, a Hunyadiak, Kinizsi, Pálffy, Nádasdy, Zrínyiek példájának követésére való felszólítás.¹⁰⁸ A regulárisokhoz tartozó velitáknál és a negyedik zászlóalj tagjainál ezen felül az identitásképzésben és mintaadásban kulcsszerepet játszottak a hivatásszerű katonáskodás saját háborús mítoszai, az ezredtörténetek is. Ezek az ezredidentitás kialakításának szándékával az ezred kiemelkedő csatáinak, hadvezéreinek és hőseinek katalógusát felmutatva kívánták közelebb hozni a határozott ideig szolgáló újoncokat befogadó egységükhöz.¹⁰⁹ Ahogy Tarcsay az 1800-ban létrehozott palatinális ezred kapcsán fogalmazott, nem az ezred „eredetének régisége, hanem érdemeinek nagysága magasztal”.¹¹⁰ A polgárőrségek esetében szintén történtek utalások a közelmúlt és a török idők eseményeire, de más városok példájára is. Halász a nagyszombati polgárőrség „dicső” történetét egyenesen a huszitákkal és Rákóczi Ferenc csapataival szembeni védekezésig vezette vissza. Kardoss egyik 1809-es szegedi polgárőrhöz szóló, bár nem zászlószentelőre készült prédikációjában a mindennapos háborúskodással és fegyveres szolgálattal azonosított, mitizált török időkre hivatkozott, ahova a városi polgárőrségek gyökerei a kor felfogása szerint is visszanyúltak, akkoriban ugyanis az ország lakosaiban „minden időben a’ vitézségnek tüze lángolt [...]”. Ifiak és Vének, nagyok és aprók, gazdagok, és szegények, Nemesek és Polgárok vetélkedtek egymás közt”.¹¹¹ Ezzel az érveléssel a prédikáció nemcsak a múlt felől értelmezte és legitimálta hallgatói számára a jelenbéli, lényegében új terhet jelentő polgárőri kötelezettségeket, de a múlt és jelen összekapcsolásával egyúttal a hagyományosan harciasként lefestett nemesség mellé emelte a rendi polgárságot is.

* * *

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy a francia háborúk idején a zászlószentelő prédikációk milyen módon szolgálták a központi propaganda és a háborús mozgósítás céljait, mindeközben milyen társadalom- és politikaképet közvetítettek, illetve ezt milyen érvelési mintázatokat és nyelvi-diszkurzív elemeket felhasználva tették. Igyekeztünk kellő figyelmet fordítani a prédikációk kultúr-történeti szempontból jelentőséggel bíró szimbolikus és ceremoniális-rituális aspektusaira is, amelyek a beszédek politikai diskurzustörténeti szempontból értelmezhető dimenziói mellett ugyancsak a mozgósítás meghatározó faktorainak tekinthetők. Mivel a háborús prédikációkban és azokon belül a zászlószentelő beszédekben a háborús határhelyzet időszakában a fennálló politikai és társadalmi rend védelmét célzó attitűd volt az uralkodó, ezek a legteljesebb mértékben alkalmasak arra, hogy elemzésükből kiindulva elkülönítsük a korabeli, a kiváltságos csoportokkal kapcsolatban normatív módon megfogalmazott kollektív

¹⁰⁸ Tóth 1814: 11.

¹⁰⁹ Tóth 1814: 9–11.

¹¹⁰ Tarcsay 1813: 6, 8–12.

¹¹¹ Kardoss 1809b: 17–18.

identitásmintázatok jellegzetes típusait, továbbá az ezekre jellemző fő gondolati és diszkurzív képleteket is.

A koalíciós háborúk időszakában keletkezett, elmondott, majd nyomtatásban megjelent zászlószentelő prédikációk a politikai jogokkal bíró, kiváltságos rendi csoportokat eltérő stratégiák mentén igyekeztek a hazafias-katonai áldozatvállalás szükségességéről, sőt nagyszerűségéről meggyőzni. A rendileg tipizálható mintázatok mellett a szónokok beszédeikben a hazafiság országos-nemzeti és birodalmi referenciáit is mozgósították, sőt tetten érhetők az érvkészletek olyan elemei is, amelyek az „európai civilizációs közösség” lojalitásszintjére igyekeztek hatni. Ugyanakkor a prédikációk az önazonosság különböző szintjeinek békeidőben szokásos elemeit egy elhúzódó háborús krízishelyzetnek megfelelően hozták játékba, azon aspektusokat előtérbe helyezve, amelyek az adott helyzetben alkalmasnak tűntek a katonai erények felélesztésére. Mindezt ugyancsak rendileg elkülönülő szerepmintázatokba rendezve tették, a katonai erények és a nemzettudat történelmi hordozója, a nemesség erénykatalógusának dominanciájával. Az évtizedes viszonylatban elhúzódó háborús helyzetben a fennálló rendet meghatározó társadalmi, politikai, jogi és vallási alapképletek létükben kérdőjeleződtek meg, így az erre a határhelyzetre védekező alapállásból reagáló háborús prédikációs korpusz a 19. század elején átalakuló kollektív identitásmintázatok sajátos katalógusát nyújtja a számunkra.

Mindezzel reményeink szerint sikerült egy adott forráskorpuszra fókuszálva megmutatni, hogy a nemzetről, patriotizmusról és rendi identitásokról való politikai gondolkodás hagyományos keretei között miképpen jelenhettek meg már a 19. század elején új, részben már a politikai modernitáshoz kapcsolható gondolati és diszkurzív tartalmak. Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a koalíciós háborúk jelentőségét a modern magyar nemzettudat alakulástörténete szempontjából. Az elemzés végkövetkeztetése szerint az időszak meghatározó szerepet játszott abban a hosszútávú folyamatban, melynek során a hagyományos és új elemek kölcsönhatásából és részleges szintéziséből a 19. század közepére kialakult a modern magyar nacionalizmus nyelvezete.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.1.a. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai, köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1595–1848.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL VeML)

IV.1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1639–1848.

IV.4. Veszprém vármegye nemesi közgyűlési Állandó Bizottságának iratai, 1805–1810.

- Baptist, Joseph 1810: *Rede bei Gelegenheit der [...] feyerlichen Fahnenweihe des löblichen bewaffneten Bürger-Korps der Königl. Freystadt Eisenstadt*. H. n.
- Berghofer, Michael 1810: *Anrede gehalten an die bewaffneten Bürger-Corps der k. Freystadt Oedenburg [...]*. Oedenburg.
- Fejér György 1808–1811: *Pest Szabad Királyi Városa Fő Templomában tartott Beszéd*. I–IV. kötet. Buda.
- Fejér György 1809: *Pest szabad királyi városa felfegyverkezett polgárihoz tartott beszéd [...]*. Pest.
- Halász, Johann Nepomuk 1806: *Rede an das löbliche bürgerliche uniformirte Scharf-Schützen-Corps der Königlichen Frey-Stadt Tyrnau [...]*. Tyrnau.
- Hatvani István 1809: *Buzdító szó a nemesi felkelő magyar sereghez*. H. n.
- Kardosch, Johann [Kardoss János] 1809a: *Rede, bey Gelegenheit des Segediner Aufgebothes [...]*. Segedin.
- Kardoss János 1809b: *Egyházi beszéd melly szabad Szeged k. városa' felkelő polgárságának serkentésére [...] tartott [...]*. Szeged.
- Kardosch, Johann [Kardoss János] 1810: *Rede bey Gelegenheit der feyerlichen Fahnen-Weihe der bürgerlichen deutschen Schützen Compagnie [...]*. Segedin.
- Kazinczy Ferenc 1890–1960: *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXIII. kötet. (Kiad.: Váczy János et al.) Budapest.
- Kováts Antal 1809: *Az igaz vitézség mellyre azon jeles innepen, midőn [...] Rosos Pál úr weszprémi püspök [...] a' weszprémi felkelő nemes lovas seregnek zászlóját felszentelné [...] a' választottakat serkentette [...]*. Veszprém.
- N. N. 1809a: *Az időnek környűl-állásaihoz alkalmaztatott beszéd az haza' szeretetéről, vagy-is a' patriotismusról*. Magyar-Országban.
- N. N. 1809b: *Austriai Birodalomnak Nemzetei!* H. n.
- N. N. 1809c: *Aufruf an Oesterreichs Völker*. Wien.
- N. N. 1809d: *Ein Wort zu seiner Zeit über Vaterlandsliebe oder Patriotismus*. Ungarn.
- N. N. 1809e: *Hirdetés, Mely kiadatott Tekintetes Nemes Bihar Vármegyének 24-dik Juliusban 1809-dik Esztendőben Várad-Ollasziban tartott Közöséges Gyűléséből*. H. n.
- N. N. 1809f: *Heil und Unabhängigkeit dem Vaterlande! oder: ein Gott, ein Regent, und Eine Gesinnung!* H. n.
- Schreier, Adam 1809: *Rede bey der feierlichen Fahnen-Weihe der Bürger-Miliz in der königlichen Freystadt Pesth [...]*. Pesth.
- Sombori József 1809: *Egy szó a' fel-kező magyar nemességhez, T. N. Küküllő vármegye' zászlóinak fel-szenteltetése alkalmatosságával*. [Marosvásárhely].
- Tarcsay József 1813: *Serkentő beszéd [...] N. Palatinalis Lovas Ezerednek buzditására [...] azon alkalmatossággal midőn azon N. Ezeredhez Kaptsoltt Szabad Lovas Osztályainak Zászlói meg szenteltetnének [...]*. Sopron.
- Tóth József 1814: *Rövid Buzdító Beszéd [...] B. Simbschen Magyar N. Regement' Negyedik Batalionnyának Zászlója szentelése' alkalmatosságával [...]*. Győr.

Hazai és Külföldi Tudósítások, 1806–1811.

Magyar Hirmondó, 1797–1801.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blanning, T. C. W. 1985: The Role of Religion in European Counter-revolution, 1789–1815. In: Beales, Derek – Best, Geoffrey (eds): *History, Society and the Churches. Essays in Honour of Owen Chadwick*. Cambridge, 195–214.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. (Ford.: Bérczes Tibor.) Budapest.
- Graf, Gerhard 1984: Ermittlungen zur preußischen Kriegspredigt 1813–1815. In: Brecht, Martin – de Boor, Friedrich – Deppermann, Klaus – Lehmann, Hartmut – Lindt, Andreas – Wallmann, Johannes (Hgg.): *Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Bd. 9. Göttingen, 32–55.
- Hagemann, Karen 2002: „Männlicher Muth und teutsche Ehre”: *Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der antinapoleonischen Kriege Preußens*. Paderborn – München – Wien – Zürich.
- Hagemann, Karen 2006: “Be Proud and Firm, Citizens of Austria!” Patriotism and Masculinity in Texts of the “Political Romantics” Written during Austria’s Anti-Napoleonic Wars. *German Studies Review* (29.) 1. 41–62.
- Hutchinson, John 2017: *Nationalism and War*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198798453.001.0001>.
- Ihalainen, Pasi 2005: *Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1658–1772*. Leiden – Boston. <https://doi.org/10.1163/9789047415671>.
- Kerekes Zoltán 1971: Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye. In: Molnár Pál (szerk.): *Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője*. 1. kötet. Budapest, 72–160.
- Lukácsi Zoltán 2013: *Szószer és világosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Győr.
- Molnár András 1992: Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. *Hadtörténelmi Közlemények* (105.) 3. 94–119.
- Nagy-L. István 2013: *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pápa.
- Poór János 2010: Berzeviczy Gergely Magyarországról, Ausztriáról és Napóleonnál. In: Majoros István (fel. szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Budapest, 473–486.
- S. Varga Pál 2005: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 2013: *Rituale*. Frankfurt – New York.
- Teulie, Gilles – Lux-Sterritt, Laurence 2009: Introduction. In: Teulie, Gilles – Lux-Sterritt, Laurence (eds): *War Sermons*. Newcastle upon Tyne. vii–xviii.
- Tangl Balázs 2016: Ezredideológiák és ezredkultúrák a cs. (és) kir. hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények* (129.) 3. 670–694.
- Veress D. Csaba 1987: *Napóleon hadai Magyarországon*. Budapest.
- Zehetbauer, Ernst 2017: *Die Landwehr und der Krieg von 1809. Österreichs Milizexperiment zwischen Altem Reich und moderner Nationsbildung*. Hamburg.